

Lobbyblindheid, en hoe die te bestrijden

Ariejan Korteweg

Paleontoloog Jelle Reumer beoefent een aparte tak van zijn wetenschap. Hij zoekt naar fossiele resten op plaatsen waar je ze niet verwacht. Kijk daar: een zee-egel van 40 miljoen jaar oud in de stoep van Hoog Catharijne in Utrecht. Inktvisschelpen van 460 miljoen jaar in een vloer in Castricum, een orthoceras van 450 miljoen jaar in de hal van het voormalige hoofdkantoor aan de Coolsingel in Rotterdam, een koraal in de stoep van de Pijpstraat in Middelburg, een brachiopode in de stoep van de Nieuwe Rijn in Leiden. Ammonieten, sponzen, inktvisschelpen, ze zijn overal. Als je er maar oog voor hebt. Maar doorgaans loop je erlangs zonder er oog voor te hebben.

Precies zo is het met lobbyisten. Ze zijn overal, net als die fossielen uit de prehistorie. Alleen bij duidelijk zichtbare excessen laait de belangstelling kortstondig op. Voor het overige kun je ze gemakkelijk straal negeren. En dat is wat de meeste mensen rond het Binnenhof doen. Van verschillende politici hoorde ik dezelfde verbazingwekkende tekst: ik heb nog nooit een lobbyist gesproken. Zodoende is er vanuit de politiek weinig aandacht voor lobby. Vanuit de journalistiek al evenmin. Het boek *Lobbyland* (uitgeverij De Geus), dat ik samen met Eline Huisman schreef en dat eind 2016

verscheen, is het eerste journalistieke boek over dit onderwerp. Ook vanuit de wetenschap is de aandacht zeer beperkt. Het onderzoek naar lobby staat in de kinderschoenen, vertelde Joost Berkhout, onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam. We weten weinig van lobby, het veld is nog amper in kaart gebracht, zei Arco Timmermans, bijzonder hoogleraar public affairs aan de Leidse Universiteit. Rinus van Schendelen, hoogleraar politicologie aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam en de man die veruit het meeste onderzoek naar lobby in Nederland deed, gaat een stapje verder. Public affairs als beroep is een leugen, vindt hij. Het zijn amateurs, net als beroepspolitici of tweedehandsautoverkopers. Hij verdeelt de lobbyisten in dom en slecht.

Lobbyisten kennen de kwalijke roep die om hun vak hangt. Daarom omzeilen ze de term. Dit is wat we tegenkwamen op de visitekaartjes bij onze rondgang door lobbyland: *public affairs manager*, adviseur public affairs, *advocacy officer*, *corporate communication*, *strategic communication advisor*, *government affairs manager* of *liaison officer*. Iets Engels dus, waarin 'lobby' niet voorkomt.

Dat alleen al maakt het moeilijk te zeggen hoeveel lobbyisten er zijn. In het lobbyregister van de Tweede Kamer staan er

96 ingeschreven. Beroepsvereniging BVPA telt ruim 600 leden. Voor ons boek scanden we profielen op LinkedIn, Twitter en Facebook en kwamen zo op ruim 1 300 professionele lobbyisten. Volgens lobbywaakhond *Transparency International* zijn het er rond de 25 000. En echte lobbyisten heb ik horen zeggen dat Nederland er 17 miljoen telt. Iedereen lobbyist, waarmee de activiteit op slag onschadelijk is gemaakt.

Lobby omschrijf ik gemakshalve als eenzijdige informatievoorziening om beleid te beïnvloeden. Die praktijk wordt in alle richtingen beoefend. Er wordt gelobbyd richting bedrijfsleven, richting lokale overheden ook. Lokale overheden op hun beurt belobbyen de landelijke overheid. Het is een oude, diep ingesleten cultuur. Rond het parlement en vooral aan het plein pal voor het parlamentsgebouw is een ring van gebouwen die al van oudsher worden gebruikt om vanuit steden en provincies de overheid te beïnvloeden. Vroeger al hadden de zeven provinciën en de grote steden hun Haagse ambassades. Nu zijn dat VNG (Vereniging van Nederlandse Gemeenten) en IPO (Interprovinciaal Overleg). Veel steden, inclusief Almere en Eindhoven, hebben hun eigen lobbykantoor in Den Haag.

Lobby is een aan alle kanten slecht afgebakende bezigheid, die vele gedaanten kan aannemen. Die veelvormigheid maakt de activiteit moeilijk te herkennen. Gevolg is dat veel politici aan lobbyblindheid lijden. Hoe die werkt, wil ik aan de hand van praktijkvoorbeelden laten zien. Aan het slot draag ik een aantal remedies ervoor aan.

Tweehonderd dagen formatie

Er is één periode in de parlementaire cyclus waarin al die lobbyinspanningen aan de orde komen: de kabinetsformatie. En er is één moment waarop de resultaten van al die lobbyinspanningen zichtbaar worden: het regeerakkoord, in oktober 2017 gesloten na tweehonderd dagen onderhandelen. Dat regeerakkoord is omvangrijk en gedetailleerd. Het staat vol zinnnetjes die voor velerlei uitleg vatbaar zijn. Virtueel is het eigenlijk nog veel dikker dan de fysieke omvang, het beslaat meerdere parallelle werkelijkheden. Dat is nodig omdat elk van de vier partijen – VVD, CDA, D66 en Christen-Unie – er hun eigen uitleg aan moet kunnen geven.

Aan de hand van dat regeerakkoord zijn veel van de gedaanten die lobby kan aannemen zichtbaar te maken. Er is de lobby van partijprominenten zoals voormalig bankdirecteur en CDA-lid Herman Wijffels, die met veel kabaal het klimaat op de agenda probeerde te zetten. Hij gebruikte daarvoor een klassieke methode: een interview in een grote krant, het AD.

We zagen hoe SCP-directeur Kim Putters steeds weer hamerde op de kloof. Ook hij gebruikte daarvoor de media, in zijn geval een column in het Financieel Dagblad. Maar hij had een nog elegantere podium dan een wekelijkse column: hij zat aan tafel. De formerende partijen vroegen hem zijn kennis aan de formatietafel met hen te delen. Ook werkgevers (VNO-NCW) en vakbonden deden even van zich spreken met een poging tot pensioenakkoord.

Maar al met al was de zichtbare lobby bij deze formatie nog kleiner dan anders. De boel was dicht als een pot, de partijen waren als de dood het kwetsbare proces te fnuiken en daarvan de schuld te krijgen. Dit mocht niet misgaan. Met een regeerakkoord als een puzzel van duizend stukjes als resultaat. Het enige echte lekje was een half geslaagde poging het debat over de medisch-ethische paragraaf op scherp te zetten. Verder hielden de onderhandelaars de rangen gesloten.

Nu hebben we al een paar vormen en actoren zien passeren: de lobby van bekende mensen (Wijffels), van semioverheidsinstanties (SCP), van koepelorganisaties (VNO). De burgerlobby had zijn werk al eerder gedaan in de gedaante van journalist Hugo Borst en onderzoeker Carin Gaemers, die met hun initiatief voor meer geld voor verpleeghuizen Kamerbrede steun hadden verworven.

Er was nog een andere, heel authentieke vorm van lobby, die in Nederland niet vaak wordt ingezet: de actie. Onderwijzers staakten en dreigden met verdere manifestaties. Dat was de meest succesvolle lobby rond de formatie. Nog voor het regeerakkoord er lag, kwamen er toezeggingen voor betere salariering. Het is meteen een belangrijke les: de doorbraken in zorg en onderwijs kwamen niet van de vakbonden, maar waren het gevolg van burgerlobby.

Dividendbelasting

Toen dan eindelijk het resultaat werd gepresenteerd, vond de oppositie – en dat

was knap werk – in het Kamerdebat al snel de kier waarin de koevoet kon worden gezet: de dividendbelasting voor de grote bedrijven afschaffen, waarmee de schatkist 1,4 miljard euro misloopt. Groot was de nieuwsgierigheid naar de invloeden waaraan premier Mark Rutte had blootgestaan om tot dit besluit te komen. Met wie had hij gesproken, en op welk moment? De antwoorden bleven schimmig. Als ik dat vrijgeef, dan verstoort ik de vertrouwensrelatie en het proces, zei de premier. Letterlijk: “Het maakt ons functioneren onmogelijk als je over ieder contact dat je hebt [...] openlijk bevraagd kunt worden.”

Andere onderhandelaars zeiden iets vergelijkbaars. ChristenUnieleider Gert-Jan Segers was op 9 oktober, bij de presentatie van het regeerakkoord, iets mededeelzamer. “Dat blijft in de beslotenheid van de onderhandelingen. Ik kan niet ontkennen dat het is opgebracht, maar door wie ga ik niet zeggen.” Alexander Pechtold van D66: “Dat is gezamenlijk een idee geworden.” Wie het heeft opgebracht? “Geen idee.” Welke lobbyist er mee is gekomen? “Geen enkele.” Er werd geschermd met economen die dit een onzalig plan vonden. En met de zeldzame dissidenten die het juist wel als een heel stimulerend idee zagen.

Al snel werd duidelijk dat Shell en Unilever maar ook AKZO Nobel en Philips met de premier hadden gesproken. Met name Unilever, waar Rutte in het verleden werkte, zou hebben gezinspeeld op de plaats van vestiging van de hoofdkantoren, en dat het belastingklimaat daarbij een factor kon zijn. De keuze zou gaan tussen Londen en Rotterdam.

De oppositie en de media waren daarmee niet tevreden: we willen verslagen van alle gesprekken, we willen de onderliggende stukken zien, was het dringende verzoek. Twee PvdA-Kamerleden wilden weten waarom ambtelijke memo's over de gevolgen van de afschaffing van dividendbelasting buiten het formatiearchief werden gehouden.

Ik heb het gevoel dat we in deze kwestie nog steeds niet het naadje van de kous weten. Ook niet na het vervolgdebat van 25 april 2018, waarbij de memo's die ten grondslag lagen aan het besluit ter discussie kwamen. Er was van de kant van de regering grote terughoudendheid om kennis te delen, het collectieve geheugen van de onderhandelaars liet zeer te wensen over. Eén ding is zeker: Unilever houdt zijn hoofdkantoor in Nederland, en ontkent in alle toonaarden dat de dividendbelasting daarbij een rol zou hebben gespeeld.

Stel je nu even voor dat ondanks het wegvallen van die dividendbelasting Unilever had besloten naar Londen te gaan. Denk aan het gezichtsverlies dat dat zou opleveren voor de regering. Dan kun je vermoeden dat de lobby hier in twee richtingen is geweest; van bedrijfsleven naar overheid, maar ook van overheid naar bedrijfsleven.

Lobbybrieven

Intussen had Rutte wel toegezegd dat alle post rond de formatie openbaar zou worden. Dus nam ik een paar dagen na dat debat contact op met het documentatiecentrum van de Kamer, dat over alle brie-

ven zou beschikken, en dat me geschokt doorverwees naar Algemene Zaken (AZ), want dit mocht niet via hen de deur uit. Ik was er intussen heilig van overtuigd de zoveelste journalist met hetzelfde verzoek te zijn. Dat bleek niet waar. Ik was de eerste. En AZ was niet op zo'n vraag voorbereid.

Uiteindelijk mocht ik een lijst van 1 500 poststukken inzien met vaak cryptische omschrijvingen. Er was veel bijvangst: post van de Kerngroep Ring Utrecht, De Fryske beweging, Women Dutch genderform en de Nederlandse Bridge Bond, vanwege de noodzaak om ouderensport te stimuleren. De aardigste vondst was een gezamenlijke brief van werkgeversorganisatie VNO-NCW en Greenpeace die een aantal malen bleken te hebben overlegd over verdere verduurzaming van de energievoorziening. Dat gebeurde op initiatief van voormalig PvdA-leider Diederik Samsom, die ook de leiding had over die besprekingen. Lobbyisme en oud-politici zijn met stalen klemmen verklonken, dat bleek maar weer.

Beide organisaties stuurden 21 juli een gezamenlijke brief aan informateur Gerrit Zalm. Ze schreven mogelijkheden te zien om samen een "concrete energieagenda te maken, rustend op een aantal grote projecten". Ze bieden informateur Zalm aan "de komende tijd met u die agenda te bepalen" (zie ook de Volkskrant, 12 november 2017). Van die uitnodiging is volgens Samsom geen gebruik gemaakt. Wel vermoeden zowel Samsom als Greenpeace dat hun gezamenlijke actie de formerende partijen een duw in de goede richting gaf. Dit was een lobby die zeer effectief bleek te zijn. Er gaat gewerkt worden aan een

klimaatakkoord, waarbij aan verschillende tafels wordt onderhandeld. Een van die tafels wordt geleid door Diederik Samsom. VNO-NCW heeft de meeste lobbybrieven op zijn naam. Op 29 maart werd de inmiddels bekende brief gestuurd waarin werd gevraagd om “substantiële verlaging (en uiteindelijk afschaffing) van dividendbelasting” – de enige vermelding van dividendbelasting in de hele papierwinkel rond de formatie.

Spoorlijntje

Het regeerakkoord van Rutte III is wonderlijk gedetailleerd. Zo stuitte ik op pagina 40 op een wel heel vreemde passage: “In aansluiting op de Belgische investering op de lijn Antwerpen-Hamont wordt het aansluitende traject Hamont – Weert, met co-financiering van regionale overheden, gereactiveerd voor persontreinen.” Een zin als een vertraagde boemel.

Toen ik dat las, was mijn eerste gedachte: als ze in de formatie ook de dienstregeling van stoptreinen behandelen, is het geen wonder dat het allemaal zo lang heeft geduurd. De tweede: wie was er handig genoeg om dit op tafel in de Stadhouderskamer te krijgen?

Volg het spoor terug. Ik ben afgereisd naar het Peelgebied om de lobby in de ogen te kijken. Daar ligt een knap lijntje dat het Belgische Hamont verbindt met Weert. Negen kilometer enkel spoor, door natuurgebied de Weerterbergen, langs een vakantiepark, een militair oefenterrein en Budel-Schoot. ProRail slijpt de rails, wiedt het onkruid, plaatst borden in het kader

van zelfmoordpreventie. Alleen, al zestig jaar rijdt er geen trein over.

Dat lijntje was een verloren lijntje. Vanwege burenruzie om de IJzeren Rijn, de spoorlijn die Antwerpen zou verbinden met het Roergebied en zo Rotterdam concurrentie zou aandoen, wil Nederland hier geen treinen. Dat levert een vreemde situatie op: Wie nu vanuit Hamont naar Weert wil met het openbaar vervoer wandelt langs het spoor naar de grens, neemt daar een bospaadje en slaat bij een bankje de Pastoor Lemmensstraat in, waar de halte is met bussen richting Weert. Zo is het op de grens van Nederlands en Belgisch Limburg met de Europese eenwording gesteld.

Langs dat traject kwam ik de lobbyisten tegen. Er was eerst in Budel-Schoot de 83-jarige Jacques Vreijisen van de Werkgroep Treinreizigers Neerpelt Weert. Hij heeft twintig jaar geijverd voor deze treinverbinding en organiseerde een petitie met 11 000 handtekeningen, verzameld met hulp van, zoals Vreijisen dat noemt, “onze Belgische vrienden”. Ze hebben ingesproken bij de Europese Unie in Brussel, bij het Vlaams Parlement en de provincie, hielden contact met Camiel Eurlings en andere Limburgse politici.

Bij station Weert trof ik later Tom Brouwers, afkomstig uit een NS-familie en geïnteresseerd in grensoverschrijdend treinverkeer: lijntjes tussen Nederland en buurlanden die verweesd achterbleven toen er in de vorige eeuw minder getreind werd. Brouwers zorgde dat de regionale krachten werden gebundeld. Een andere voorname schakel was Theo Schuurmans, de burgemeester van Hamont, die zorgde dat zijn gemeente in 2014 weer een trein-

verbinding met Antwerpen kreeg. Die trein – een bescheiden dieseltje – staat nu na aankomst in Hamont drie kwartier te puffen, loze rails voor de wielen. Het zou in die tijd makkelijk heen en weer naar Weert kunnen. Dat vergrootte de druk: alleen de negen Nederlandse kilometers ontbraken nog. De gemeente Weert haakte in met een reservering van 2 miljoen euro, de provincie Limburg legde 4 miljoen bij.

Komt er een rijksbijdrage van 6 miljoen, dan kan ook Europese subsidie voor elektrificatie worden binnengehaald. Kamerleden Barbara Visser (VVD), Martijn van Helvert (CDA en Limburger) en Rob Jetten (D66, werkte bij ProRail en heeft schoonouders in Budel) kwamen op werkbezoek en werden het eens: dit was een fijn – en goedkoop – dossier om te tonen dat het menens is met regionale mobiliteit.

Daarmee dacht ik de lobby in beeld te hebben. Ik schreef over dat alles in de Volkskrant van 19 oktober 2017. Er kwam nog een nastoot van een Limburgse kennis, die zei dat ik nog een schakel miste: Thijs Hendrickx, een grote agrarische ondernemer, die ook horeca heeft in Weert en de stad wil opstoten in de vaart der volkeren. Een van de etablissementen die hij heeft, is een oude kerk: Onze Lieve Vrouwe van Fatima. Op een werkbezoek nodigde hij in die Fatimakerk gedeputeerde Ger Koopmans uit en Kamerlid Raymond Knops. Koopmans is de spil van CDA-Limburg, Knops, inmiddels staatssecretaris, was een belangrijke schakel in het formatieteam van het CDA. Dat was de beslissende zet voor de spoorlijn.

Een kleine symbolische tegenpresentie zou daarbij wel gewenst zijn. Zo

werd vlak voor kerst een Mariabeeld op het Plein uit een bestelbusje gedragen, afkomstig uit de Onze Lieve Vrouwe van Fatima in Weert. Dat beeld werd in de gebedsruimte van de Tweede Kamerfractie van het CDA geplaatst. Het werd gewijd door de hulpbisschop van Roermond, in aanwezigheid van vertegenwoordigers van het Schuttersgilde van Weert. Koopmans is voorzitter van een gilde en Knops al vele jaren lid. Zo blijkt er een direct lobbyverband te zijn tussen een Mariabeeld en het spoorlijntje van Hamont naar Weert.

Lobbyblind

De invloed van lobbyisten in Den Haag is groot en direct, zo ondervonden we tijdens onze zoektocht door lobbyland. Lobbyisten schrijven mee als ambtenaren op ministeries aan wetsvoorstellen, voorzien Kamerleden van kant-en-klare amendementen en sturen hen tijdens Kamerdebatten bij met Whatsappberichten. Het democratische proces verbeteren, noemen ze dat zelf: aan de ene kant voorzien lobbyisten ministers van ‘oplossingen’, om aan de andere kant Kamerleden te ‘helpen bij hun controlerende taak’. De timing is daarbij van levensbelang: wie pas tijdens de formatie gaat lobbyen, is veel te laat. De echte lobby zit ver daarvoor, als de verkiezingsprogramma’s worden geschreven en de gedachten binnen partijen maximaal vloeibaar zijn. En wat later, als de kandidatenlijsten worden vastgesteld en een voorzichtige portefeuilleverdeling zich aftekent.

Ik durf de stelling wel aan dat de meeste Kamerleden lobbyblind zijn. Ze herkennen een lobby pas wanneer die afwijkt van de partijstandpunten. Iemand van Milieudefensie is voor GroenLinks geen lobbyist, maar een informatiebrenger die de eigen opvattingen ondersteunt. Hetzelfde zal gelden voor VNO-NCW-verbante lobbyisten die bij de VVD aankloppen, of voor Schreeuw om Leven lobbyisten bij de SGP. Terwijl ze in alle gevallen informatie komen brengen die maar een deel van het verhaal vertelt: dat deel dat in de eigen kraam van pas komt, en dus aanvulling behoeft vanuit een ander perspectief.

Door het debat rond de dividendbelasting werd wel weer nadrukkelijk aandacht gevestigd op het gedrag van lobbyisten, en op de noodzaak van regelgeving. Daarbij zijn sterke krachten in het spel. Dat blijkt uit het lot van de Wet Open Overheid (WOO), een initiatief van D66 en GroenLinks. Wordt de WOO van kracht, dan is het moeilijker openbaarmaking van informatie te weigeren, niet alleen voor ministeries, maar ook voor de Tweede Kamer en semipublieke overheden. De initiatiefwet werd al in 2016 in de Tweede Kamer aangenomen, maar wacht nog steeds op behandeling in de Eerste Kamer. Dat komt mede door hardnekkig verzet van topambtenaren. Over transparantie in het preciaire proces van de kabinetsformatie doet dat wetsvoorstel overigens geen uitspraken.

Dat er de laatste twee jaar wat meer over lobby wordt gesproken rond het Binnenhof is mede te danken aan een initiatiefwet van eind 2016, gemaakt door twee PvdA-Kamerleden: Lea Bouwmeester en Astrid Oosenbrug: *Lobby bij daglicht*. Een

aantal van de voorstellen uit die wet is de afgelopen tijd betrekkelijk stilzwijgend ingevoerd. Ze vormen wat mij betreft nuttig gereedschap om de openheid over lobby te bevorderen, het lobbybewustzijn te vergroten en de toegang tot beslissers gelijkwaardiger te maken.

Zo is er meer aandacht voor *internetconsultatie*, als een van de middelen waarmee de overheid de transparantie over het proces van wetgeving wil vergroten. Sinds 2009 zijn bijna duizend wetsvoorstellen en algemene maatregelen van bestuur beschikbaar gesteld voor consultatie. Particulieren en organisaties krijgen dan doorgaans twee tot vier weken de tijd om te reageren op het wetsvoorstel. Tot voor kort was het ook mogelijk een anonieme reactie te sturen. Op dit moment zijn er 23 wetten en maatregelen beschikbaar voor consultatie. Van die internetconsultatie wordt overigens maar spaarzaam gebruik gemaakt.

De internetconsultatie maakt deel uit van een inmiddels tamelijk omvangrijk pakket maatregelen om de beïnvloeding van overheidsbeleid zichtbaar te maken. Zo moet elk wetsvoorstel tegenwoordig voorzien zijn van een *'lobbyparagraaf'*. Daar staat met wie en wanneer het ministerie contact heeft gehad bij de voorbereiding van de wet.

Sinds vorig jaar zijn bewindspersonen verplicht hun *agenda openbaar* te maken. Ook dat is bedoeld om meer inzicht te geven in waar kabinetsleden hun informatie vandaan halen. Hoe nauwgezet die agenda wordt bijgehouden, is niet duidelijk. Zo noteert minister van Financiën Wopke Hoekstra bij 11 en 12 april: 'diverse gesprekken'. Staatsecretaris Paul Blokhuis

heeft deze hele week maar twee afspraken in de agenda. Staatssecretaris Mona Keijzer heeft over dezelfde periode acht evenementen.

Een andere maatregel om beïnvloeding te beperken is het verbod voor ministers om tot twee jaar na diens aftreden contact te onderhouden met voormalige bewindspersonen. Met dat *lobbyverbod* wordt voorkomen dat die hun contacten en kennis inzetten voor derden. Hoe effectief dat is, is nog niet te beoordelen. Uit onderzoek voor het boek *Lobbyland* bleek dat de verstrengeling groot is. Een kwart van de oud-Kamerleden sinds 1990 werd daarna lobbyist.

Bovenstaande maatregelen zijn de afgelopen tijd ingevoerd en worden met meer of minder enthousiasme in praktijk gebracht. Ik wil er nog enkele aan toevoegen, die gevoeliger liggen in het parlement, vanwege de angst als politici voor zakkenvullers en uitvreter te worden versleten.

Het Binnenhof is een gesloten systeem dat draait op polderlobby, waarbij iedereen elkaar kent, dezelfde codes hanteert en functioneert in een omgeving die slecht toegankelijk is voor de buitenwacht. Wil je dat systeem toegankelijker maken, dan begint dat bij de ontvangers. Beperk de verleidingen waaraan ze blootstaan. Het *wachtgeld* dat ex-Kamerleden krijgen als overbrugging naar een nieuwe betrekking staat vaak ter discussie. Ik zou ervoor willen pleiten die regeling zodanig goed te houden dat de verleiding om de draaideur naar een lobbyfunctie te nemen wordt beperkt. Onafhankelijkheid is het grootste goed voor een parlementariër.

De ondersteuning van Kamerleden is klein, ze leunen gemiddeld op één medewerker en een stagiair. Het Nederlandse Parlement is een van de zuinigste van Europa. Dat maakt de Kamerleden extra ontvankelijk voor de inbreng van lobbyisten, die de informatie aandragen die ze nodig hebben bij hun besluitvorming. *Versterk de ondersteuning* van Kamerleden, om hen zo in staat te stellen zelfstandig onderzoek te doen en niet op lobbyisten te leunen.

Laatste en voornaamste punt: neem de *lobbyblindheid* weg door Kamerleden de lobby beter te leren herkennen. Niet alleen de mensen van de zorgverzekeraar zijn lobbyisten, maar ook die sympathieke vertegenwoordigers van rolstoelgebruikers behartigen een belang. Een helderder zicht daarop stelt parlementariërs in staat informatie van verschillende kanten te krijgen en te wegen, en zo hun werk beter te doen.

Bibliografie

- Korteweg, A., & Huisman, E. (2016). *Lobbyland. De Geheime Krachten in Den Haag*. Breda: De Geus.
- Bovenstaand stuk is gebaseerd op onderzoek voor het boek Lobbyland, november 2016 verschenen bij uitgeverij De Geus (19,90 euro) en geschreven met Eline Huisman, en op diverse artikelen geschreven voor de Volkskrant.*